

ks. Jan Dziedzic¹

Kościół wobec starości

Perspektywa pastoralnoteologiczna

W ostatnich czasach obserwujemy wyraźne starzenie się ludności świata². Wynika to z połączenia wzrostu przeciętnej długości życia ze spadkiem płodności³. W wielu regionach świata ludzie żyją znacznie dłużej⁴. Jest to spowodowane, zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych, wysokim standardem życia wyznaczonym przez ciągły postęp w medycynie i polepszenie warunków higieniczno-sanitarnych oraz poprawą warunków

¹ Jan Dziedzic – ks. dr hab., adiunkt w Katedrze Teologii Pastoralnej Szczegółowej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Prodziekan Wydziału Teologicznego UPJPiI. Dyrektor konwiku księży studentów UPJPiI. Przewodniczący senackiej komisji do spraw zagranicznych. Koordynator współpracy naukowej z Wydziałem Teologii Katolickiej Uniwersytetu Ruhry w Bochum. Kierownik Uniwersytetu Trzeciego Wieku przy UPJPiI. Członek Post-Netzwerks der mittel- und osteuropäischen Pastoraltheologinnen und Pastoraltheologen z siedzibą w Wiedniu. Jest autorem kilkudziesięciu artykułów i kilku książek m.in.: *Spór o eutanazję* (Kraków 2005), *Religion im gegenwärtigen Europa, Żaloba po śmierci Jana Pawła II. Analiza ilościowo-jakościowa Księgi kondolencyjnej Internauci w hołdzie papieżowi Janowi Pawłowi II* (Kraków 2009). Współredaktor publikacji: *Od bólu po stracie do nadziei życia. Pogrzeb dziecka poronionego*, Kraków 2013; *Odnaleźć wykluczonych. Wsparcie terapeutyczno-duszpasterskie pacjentów Szpitala Specjalistycznego im. dr. Józefa Babińskiego w Krakowie*, Kraków 2014 oraz innych wydawnictw. Jego badania naukowe koncentrują się wokół psychologii pastoralnej i tanatologii.

² Por. J. Dziedzic, *Das Altar – Ein Problem oder eine Chance? Versuch einer multiperspektivischen pastoralen Reflexion*, „Analecta Cracoviensia” 43 (2011), s. 26–28.

³ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*. Do uczestników konferencji zorganizowanej przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 31.10.1998, 4.

⁴ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, Watykan 1.10.1999, 1.

pracy i ogólny wzrost dobrobytu⁵. Ta sytuacja sprawia, że „trzeba stworzyć nową koncepcję społeczeństwa i przemyśleć na nowo jego strukturę ekonomiczną, a także wizję cyklu życiowego i wzajemnych relacji między pokoleniami”⁶.

Biorąc pod uwagę powyższy kontekst, niniejszy artykuł próbuje w oparciu o nauczanie Kościoła pokazać, jakie możliwości rozwoju – zarówno w znaczeniu indywidualnym, jak i społecznym ma człowiek w podeszłym wieku oraz jak rozwiązać problemy pojawiające się wraz z upływem lat, na które natrafia senior, mierząc się nierzadko z własną słabościami i chorobami charakterystycznymi dla ludzkiego przemijania. Podjęte zagadnienie zostanie omówione w sześciu punktach: 1) Pokusa wykluczenia ludzi starych, 2) Osobowa godność w starości, 3) Wsparcie wobec seniorów, 4) „Trzeci wiek” w służbie społeczeństwu, 5) Wychowanie do dojrzałego przeżywania starości, 6) Przygotowanie do śmierci.

1. Pokusa wykluczenia ludzi starych

W przeszłości ludzie starsi odgrywali ważną rolę w rodzinie. Mieli oni udział w życiu swoich dzieci, wnuków i prawnuków. Byli także świadkami osobistej i wspólnotowej historii, która żyła w ich pamięci⁷. Szybki rozwój ekonomiczny i społeczny w dzisiejszych czasach spowodował poważne zmiany w życiu rodzinnym. Ludzie starsi, zdaniem Benedykta XVI, znaleźli się w czymś na kształt „strefy parkingowej”. Niektórzy z nich zaczęli postrzegać siebie jako ciężar dla rodziny i podjęli decyzję o samotnym życiu we własnym mieszkaniu lub w domach spokojnej starości⁸.

Coraz częściej zauważa się, że w świecie zdominowanym przez juwenizm wykluczeni są ci, którzy nie spełniają określonych kryteriów, takich

⁵ Por. Jan Paweł II, *Środki Przekazu Społecznego a problem ludzi starszych (1982)*. Orędzie na XVI Światowy Dzień Środków Masowego Przekazu, Watykan 10.05.1982, 1.

⁶ Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 4.

⁷ Por. Benedykt XVI, *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*. Przemówienie do uczestników XVIII Zgromadzenia Plenarnego Papieskiej Rady ds. Rodziny, 5.04.2008, s. 1, www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/dziadkowie_05042008.html

⁸ Por. Benedykt XVI, *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*, dz. cyt., s. 1.

jak młodość czy odpowiednia skuteczność działania⁹. Bardzo dotkliwym przejawem zepchnięcia na margines jest również zanik ludzkich relacji. Powoduje to poczucie osamotnienia i izolacji, a w konsekwencji prowadzi do utraty poczucia przynależności do wspólnoty¹⁰.

Ponadto dostrzega się narastanie „kultury śmierci”, która jest zagrożeniem przede wszystkim dla trzeciego wieku. W krajach, gdzie zalegalizowano eutanazję, np. w Holandii i Belgii, proponuje się nawet przyspieszenie końca życia, aby w taki sposób rozwiązać trudne sytuacje¹¹.

We współczesnej cywilizacji istnieje nadal, jak zauważa papież Franciszek, niebezpieczeństwo wykluczenia najsłabszych, tzw. *k u l t u r a o d r z u c a n i a*. „Nie ma miejsca ani dla starca, ani dla niechcianego dziecka. Nie ma czasu, aby zatrzymać się z ubogim na skraju drogi. Czasami wydaje się, że dla niektórych relacje międzyludzkie są regulowane przez dwa nowoczesne «dogmaty»: skuteczność i pragmatyzm”¹².

Do *k u l t u r y o d r z u c e n i a* należy również zaliczyć chęć nadmiernego zysku i konsumpcjonizm. „Jeśli psuje się komputer, to mamy do czynienia z tragedią, ale ubóstwo, potrzeby, dramaty wielu osób stają się ostatecznie normalnością. Nie jest wielką wiadomością na pierwszych stronach, że niektórzy bezdomni umierają na ulicy z zimna, że tak wiele dzieci nie ma wykształcenia ani opieki zdrowotnej i znoszą głód. Natomiast spadek na giełdach niektórych miast o 10 punktów stanowi tragedię. W ten sposób osoby zostają «odrzucone», tak jakby były odpadami”¹³.

Współczesny świat ma także skłonność do postrzegania starości wyłącznie w kategoriach problemu. Tymczasem z punktu widzenia religijnego jest ona nagrodą za przestrzeganie prawa Bożego (Prz 10, 27). Doczekanie

⁹ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, Watykan 1.10.1998, 3.

¹⁰ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 3.

¹¹ Por. J. Dziedzic, *Spór o eutanazję*, Kraków 2005, s. 41–44.

¹² Franciszek, *Papież do duchownych: nie kierujcie się jedynie skutecznością*, Rio de Janeiro, 27.07.2013, www.deon.pl/religia/serwis-papieski/dokumenty/homilie-papiez-franciszek/art,20,papiez-do-duchownych-nie-kierujcie-sie-jedynie-skutecznościa.html (28.03.2014).

¹³ Franciszek, *Przemówienie na audiencji ogólnej* (6.06.2013).

szczęśliwej starości, kiedy człowiek umiera „syty życia” (Rdz 25, 8) jest niczym innym, jak tylko dowodem szczególnej łaskawości Bożej¹⁴.

Szacunek wobec starości jest prawdziwym wyzwaniem dla społeczeństwa. Okazuje się ono bowiem sprawiedliwe w takiej mierze, w jakiej zapewnia potrzebną opiekę wszystkim swoim członkom. Miarą weryfikacji danego społeczeństwa jest więc ochrona, jaką otacza ono najsłabsze jednostki¹⁵.

2. Osobowa godność w starości

W orędziu skierowanym do uczestników światowego sympozjum na temat starzenia się ludzkości czytamy: „Życie jest darem, jakiego Bóg udziela ludziom, których z miłości stworzył na swój obraz i podobieństwo. Takie pojmowanie wzniosłej godności ludzkiej osoby prowadzi do uznania waloru każdego etapu życia. Jest to kwestia logiki i sprawiedliwości”¹⁶.

Na ludzi starszych trzeba patrzeć przede wszystkim w świetle ich godności ludzkiej¹⁷, która nie zanika w miarę upływu lat i pogarszania się stanu psychicznego i fizycznego¹⁸. Rozmyślać o starości oznacza więc skupić uwagę na człowieku, który od poczęcia aż do śmierci jest darem Boga, stworzonym na Jego obraz i podobieństwo. Należy także zabiegać o to, aby każda chwila ludzkiej egzystencji przeżyta została w pełni i z godnością¹⁹.

Miłość bliźniego, szczególnie widoczna na przykładzie dobrego Samarytanina, pozwala uznać godność każdej osoby, również wtedy gdy na skutek choroby jej życie stało się uciążliwe. „Cierpienie, starość, stan

¹⁴ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 3.

¹⁵ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 4.

¹⁶ Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych*, dz. cyt., 1.

¹⁷ Por. A. Szostek MIC, *Godność człowieka i szacunek do życia w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, Lublin 2011, s. 23–32.

¹⁸ Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*. List papieski do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności, Watykan 3.04.2002, s. 1, www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/ludzie_starsi_03042002.html (10.03.2014).

¹⁹ Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*, dz. cyt.

nieświadomości oraz bliskiej śmierci nie pomniejszają niezbywalnej godności osoby, stworzonej na obraz Boży²⁰.

Ponadto chrześcijanin zawsze głosi transcendentną wartość osoby, której godność, nawet mimo cierpienia, choroby i starości, pozostaje nienaruszona. Jest on świadomy, że „chwałą Bożą jest człowiek żyjący”, dlatego umie czcić Boga w ludzkim ciele, zarówno wtedy, gdy jest ono pełne siły, żywotności i piękna, jak i wtedy, gdy okazuje się słabe i nieodporne²¹. Już w *Humanae vitae* czytamy: „Słowo Boże wielokrotnie wzywa do otoczenia życia opieką i szacunkiem, zwłaszcza życia naznaczonego przez chorobę i starość”²².

Obowiązek szacunku wobec osób starszych wypływa z czwartego przykazania Dekalogu: „Czcij ojca i matkę”. Jego konsekwentne przestrzeganie nie tylko jest źródłem miłości dzieci do rodziców, ale podkreśla też silną więź między pokoleniami. Tam, gdzie przykazanie to jest akceptowane i wiernie zachowywane, ludzie starzy nie muszą się obawiać, że zostaną uznani za bezużyteczny i kłopotliwy ciężar²³.

Jan Paweł II podkreśla, że cechą cywilizacji prawdziwie ludzkiej jest szacunek i miłość do ludzi starych, dzięki którym mogą oni czuć się – mimo słabnących sił – żywą częścią społeczeństwa. Już Cyceron pisał, że „brzemień lat jest lżejsze dla tego, kto czuje się szanowany i kochany przez młodych”²⁴. Doświadczenie uczy, że brak tego pozytywnego nastawienia sprzyja marginalizacji ludzi starszych i skazuje ich na samotność porównywalną do prawdziwej śmierci społecznej²⁵.

Nawet najtrudniejsza sytuacja egzystencjalna nie upoważnia człowieka w podeszłym wieku do rezygnacji z życia. W *Evangelium vitae* czytamy: „Sprawiedliwy nie prosi o uwolnienie od starości i od jej ciężaru, przeciwnie, modli się słowami: «Ty bowiem, mój Boże, jesteś moją nadzieją, Panie,

²⁰ Jan Paweł II, *Towarzyszycie choremu aż do końca*. Przemówienie do uczestników konferencji Papieskiej Rady ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 12.11.2004, 3.

²¹ Por. Jan Paweł II, *Nadzieja nadaje nowy sens*. Orędzie na VI Światowy Dzień Chorego, 11.02.1998, 9.

²² Por. Paweł VI, enc. *Humanae vitae*. O zasadach moralnych w dziedzinie przekazywania życia, 44.

²³ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 11.

²⁴ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 12.

²⁵ Por. Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*, dz. cyt., s. 1.

ufności moja od moich lat młodych! [...] Lecz i w starości, w wieku sędziwym nie opuszczaj mnie, Boże, gdy moc Twego ramienia głosić będę, całemu przyszedłemu pokoleniu – Twą potęgę»” (Ps 71 [70], 5.18)²⁶. Tylko Bóg może decydować o życiu człowieka w sposób absolutny. Człowiek nie jest panem absolutnym samego siebie i nie rozporządza dobrowolnie swoim życiem. Musi on zarówno w życiu, jak i w śmierci zawierzyć się całkowicie woli Najwyższego i zamysłowi Jego miłości²⁷. Nawet wtedy gdy człowiek nie ma już szans na odzyskanie zdrowia, nie może pogрузić się w rozpacz i szukać śmierci, ale winien być pełen niezłomnej ufności w ożywiającej moc Boga²⁸. Afirmacja godności człowieka starszego winna również znajdować wyraz w działaniach politycznych zmierzających do sprawiedliwego podziału zasobów, tak aby wszyscy obywatele, w tym także ludzie starsi, mogli z nich korzystać²⁹.

3. Wsparcie wobec seniorów

Obowiązek towarzyszenia seniorom spoczywa na wszystkich. Nasze czasy domagają się przywrócenia tym osobom miejsca przysługującego im w ludzkiej wspólnotie³⁰. „Jeśli ktoś pragnie żyć z godnością oraz w całej pełni, nie ma innej drogi, jak uznanie drugiego człowieka i szukanie jego dobra”³¹. Każdy człowiek potrzebuje bowiem innych i wzbogaca się dzięki darom i charyzmatom wszystkich³².

Postawy szacunku dla człowieka w podeszłym wieku uczy nas Pismo Święte, „gdy stawia przed oczyma Abrahama i Sarę (Rdz 17, 15–22), gdy opisuje scenę spotkania Jezusa z Symeonem i Anną (Łk 2, 23–38), kiedy określa kapłanów mianem «starszych» (Dz 14, 23; 1 Tm 4, 14; 5, 17.19;

²⁶ Por. Jan Paweł II, enc. *Evangelium vitae*, 46.

²⁷ Por. Jan Paweł II, enc. *Evangelium vitae*, 46.

²⁸ Por. Jan Paweł II, enc. *Evangelium vitae*, 46.

²⁹ Por. Jan Paweł II, enc. *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*, dz. cyt., s. 1.

³⁰ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, zakończenie.

³¹ Franciszek, adhort. apost. *Evangelii Gaudium*, 9.

³² Por. Jan Paweł II, List *Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 10.

Tt 1, 5; 1 P 5, 1), gdy ukazuje symbolicznie hołd całego stworzenia w obrazie dwudziestu czterech starców oddających pokłon Bogu (Ap 4, 4) i wreszcie gdy samego Boga nazywa «Przedwiecznym» (Dn 7, 9–22)³³.

Najbardziej naturalnym środowiskiem przeżywania starości jest rodzina³⁴. To tu wśród krewnych, znajomych i przyjaciół człowiek w podeszłym wieku czuje się u siebie³⁵. Wrażliwość rodzin jest istotna zwłaszcza w ostatnim etapie życia osób starszych. Towarzystwo w tym czasie bliskim najlepiej weryfikuje istniejące więzi z najbliższymi. O właściwe relacje z najbliższymi upomina się Pismo Święte, kiedy wzywa: „Synu, wspomagaj swego ojca w starości, nie zasmucaj go w jego życiu. A jeśli by nawet rozum stracił, miej wyrozumiałość, nie pogardzaj nim, choć jesteś w pełni sił. Miłosierdzie względem ojca nie pójdzie w zapomnienie [...]. W dzień utrapienia wspomni się o tobie” (Syr 3, 12–15)³⁶.

Nie zawsze jednak senior może przebywać wraz z rodziną. Zdarzają sytuacje, kiedy zaleca się umieszczenie go w domu starców, aby mógł on nie tylko przebywać w towarzystwie innych osób, ale także korzystać ze specjalistycznej opieki³⁷. Jest to szczególnie ważne w sytuacjach choroby i cierpienia. Wtedy może być potrzebna profesjonalna pomoc medyczna. Człowiek starszy ma prawo być leczony za pomocą środków udostępnionych przez naukę i technikę. Nie może też czuć się beużytecznym ciężarem, ale wartościowym podmiotem zasługującym na pełne miłości wsparcie³⁸.

Należy tworzyć takie systemy opieki, które na pierwszym miejscu stawiają godność człowieka i pomagają mu zachować poczucie własnej wartości, „aby nie doszło do sytuacji, w której poczuje się on beużytecznym ciężarem i będzie pragnął lub wręcz domagał się śmierci”³⁹. Mający obecnie miejsce szybki rozwój medycyny paliatywnej wychodzi naprzeciw

³³ Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 1.

³⁴ Por. N. Pikuła, *Etos i starość w kontekście społecznym. Gerontologia dla pracowników socjalnych*, Kraków 2011, s. 100–109.

³⁵ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 13.

³⁶ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 7.

³⁷ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 13.

³⁸ Por. Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*, dz. cyt., s. 1.

³⁹ Por. Jan Paweł II, enc. *Evangelium vitae*, 94.

osobom chorym i starym. Współczesna medycyna może dziś uśmierzyć prawie każdy ból. Istotnym elementem w poprawie jakości życia seniora jest humanizacja instytucji opieki socjalnej i ochrony zdrowia, współpraca wolontariuszy, zaangażowanie rodzin⁴⁰.

Duszpasterstwo ludzi trzeciego i czwartego wieku winno ułatwić ludziom starszym uczestnictwo w celebracji Eucharystii, korzystanie z sakramentu pojednania, udział w pielgrzymkach, rekolekcjach i dniach skupienia. Osobom w podeszłym wieku należy także towarzyszyć duchowo. Należy im zapewnić możliwość przyjęcia sakramentu namaszczenia chorych i wiatyku⁴¹.

Ponieważ ludzie starsi stanowią duży procent odbiorców mediów, szczególnie jako słuchacze radia, telewizyjni i czytelnicy, istotna jest troska o to, aby programy i publikacje były szczególnie dostosowane do tych osób, tak aby oferowały im nie tylko materiał służący odprężeniu i rekreacji, lecz także by był on pomocą w stałej formacji, która jest pożądana w każdym wieku życia⁴².

4. „Trzeci wiek” w służbie społeczeństwa

Nawet człowiek w podeszłym wieku może, poprzez swoją twórczość i kreatywność, wnieść cenny wkład w życie swoje i innych⁴³. Niewskazane jest więc traktowanie go jako tego, który potrzebuje wyłącznie pomocy i opieki⁴⁴. Trzeba dostrzec horyzont dwukierunkowej wymiany dóbr między pokoleniem młodych i starszych⁴⁵. Nie należy też lekceważyć doświadczenia

⁴⁰ Por. Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*, dz. cyt., s. 1.

⁴¹ Por. Papińska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 5.

⁴² Por. Jan Paweł II, *Środki Przekazu Społecznego a problem ludzi starszych (1982)*, dz. cyt., 5.

⁴³ Por. S. Grotowska, *Seniorzy w przestrzeni publicznej. Kapitał społeczny uczestników wspólnot, ruchów i stowarzyszeń katolickich*, Kraków 2011, s. 196–199.

⁴⁴ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*. Do uczestników konferencji zorganizowanej przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 31.10.1998, 4.

⁴⁵ Por. D. Chechelski, *Kościół katolicki wobec problematyki starości*, [w:] *Aktywizacja, rozwój, integracja – ku niezależnej starości*, red. Z. Szarota, Kraków 2011, s. 19.

zdobytego z wiekiem przez seniorów. Nawet jeśli zdarza się, że nie nadążają oni za zmieniającymi się szybko czasami, to nadal cenne mogą okazać się ich rady i wskazania. Niezwykle przydatne jest przekazanie przez nich tradycji i zwyczajów rodzinnych czy przekonań religijnych⁴⁶.

W oparciu o zdobytą wiedzę i dojrzałość ludzie trzeciego wieku pomagają nam mądrzej patrzeć na ziemskie wydarzenia. „Są strażnikami pamięci zbiorowej, a więc mają szczególny tytuł, aby być wyrazicielami wspólnych ideałów i wartości, które są podstawą i regułą życia społecznego. Wykluczyć ich ze społeczeństwa znaczy w imię nowoczesności pozbawionej pamięci odrzucić przeszłość, w której zakorzeniona jest terazniejszość. Ludzie starsi dzięki swej dojrzałości i doświadczeniu mogą udzielać młodym rad i cennych pouczeń”⁴⁷.

Osiągnięta przez nich dojrzałość sprawia, że „w osobie starca, z uwagi na jego mądrość i doświadczenie, dostrzega się niezastąpione bogactwo dla rodziny i społeczeństwa”⁴⁸. Nic więc dziwnego, że Syracydes zaleca: „Stań na zgromadzeniu starszych: a jeśli kto jest mądry, przyłącz się do niego!” (Syr 6, 34); albo w innym miejscu: „Nie odsuwaj od siebie opowiadania starców, albowiem i oni nauczyli się go od swoich ojców; od nich i ty nauczysz się rozumu, by w czasie potrzeby dać odpowiedź” (Syr 8, 9)⁴⁹.

Na ogół ludzie starsi mają wiele pozytywnych cech. To chodzące biblioteki mądrości, strażnicy bezcennego dziedzictwa ludzkiego i duchowego⁵⁰. Służą oni dojrzałymi radami, łagodzą namiętności i pomnażają mądrość⁵¹. Człowiek starszy może stać się nauczycielem życia: „Wieńcem starców jest wielkie doświadczenie, a chlubą ich bojaźń Pańska” (Syr 25, 6). Poza tym człowiek starszy ma do wypełnienia inne ważne zadanie: przekazać słowo Boże nowym pokoleniom (por. Ps 44, 2).

Z mądrości i doświadczenia życiowego dziadków mogą skorzystać najbliżsi. Dotyczy to choćby młodych małżonków. Kiedy przeżywają oni trudności życiowe, to w dziadkach znajdują ludzi godnych zaufania, przed

⁴⁶ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 5.

⁴⁷ Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr - ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 10.

⁴⁸ Por. Jan Paweł II, enc. *Evangelium vitae*, 46.

⁴⁹ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 4.

⁵⁰ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr - ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 12.

⁵¹ *Auget sapientiam, dat maturiora consilia*, *Commentaria in amos*, 2, prol.

którymi mogą się otworzyć i zasięgnąć rady. Także wnuki, przeżywające nieobecność rodziców wynikłą z różnych przyczyn, mogą liczyć na pomoc dziadków⁵². „Niech dziadkowie – prosi Benedykt XVI – znów będą aktywnie obecni w rodzinach, w Kościele i w społeczeństwie. Gdy chodzi o rodziny, niech dziadkowie nadal pełnią w nich rolę świadków jedności, wartości opartych na wierności jedynej miłości, która rodzi wiarę i radość życia”⁵³.

Poza wspieraniem rodziny osoby starsze mogą stanowić element „wprowadzający równowagę w życie społeczne, tak aby postęp dokonywał się nie poprzez burzliwe eksperymenty, lecz w sposób roztropny i stopniowy”⁵⁴. Seniorzy mogą pomóc także w procesie humanizacji naszego społeczeństwa i kultury. „Dokonać się to może poprzez posiadane przez nich charyzmaty. Są to bezinteresowność, zmysł historyczny, doświadczenie, bardziej całościowa wizja życia”⁵⁵.

Dzięki obecności osób w podeszłym wieku wiele może skorzystać wspólnota chrześcijańska. Chodzi tu zwłaszcza o sferę ewangelizacji. Wiadomo, że wielu wnuków poznaje podstawy wiary dzięki dziadkom⁵⁶. Mogą oni dawać świadectwo na różnych polach, np. w: działalności charytatywnej, apostołstwie, liturgii, kontemplacji i modlitwie. Bardzo przemawiające jest także ich zaangażowanie na rzecz „kultury życia” czy ewangelizacja poprzez własne doświadczenie choroby i cierpienia⁵⁷.

Trzeci wiek jest tym etapem życia, który powinien być wykorzystany do zaangażowania się we wspieranie innych⁵⁸. Mimo dobrego zdrowia osobom tym brakuje niekiedy motywacji do takich działań prospołecznych. Na uwagę zasługują więc ruchy i organizacje, które pomagają ludziom starszym porzucić postawę nieufności, rezygnacji i starają się

⁵² Por. Jan Paweł II, *Środki Przekazu Społecznego a problem ludzi starszych* (1982), dz. cyt., 3.
⁵³ Benedykt XVI, *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*, dz. cyt., s. 1.

⁵⁴ Jan Paweł II, *Środki Przekazu Społecznego a problem ludzi starszych* (1982), dz. cyt., 3.

⁵⁵ Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 1.

⁵⁶ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 13.

⁵⁷ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 5.

⁵⁸ Por. B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 81–87.

uczynić z nich tych, którzy zaangażowani w służbie miłości dzielą się mądrością i są świadkami nadziei⁵⁹.

Trzeba zaznaczyć, że ludzie starsi, angażując się na rzecz innych, zachowują w sobie żywotność ducha, która nie słabnie wraz z ich osłabieniem fizycznym. Psalmista zapewnia, że „wydadzą oni owoc nawet i w starości, pełni soków i zawsze żywotni, aby świadczyć, że Jahwe jest sprawiedliwy” (Ps 92, 15–16)⁶⁰.

Wzrost liczby ludzi starszych w dzisiejszym świecie jest swoistym znakiem czasów. Właściwe odczytanie tego znaku może pomóc współczesnemu człowiekowi w odnalezieniu sensu życia, który wykracza poza przygodne oceny lansowane przez rynek, państwo i rozpowszechnioną mentalność⁶¹.

5. Wychowanie do dojrzałego przeżywania starości

Istotnym elementem w kształtowaniu dojrzałych postaw wobec starości jest utrwalanie przekonania, że starość nie jest stratą, ale szansą dalszego rozwoju⁶². Korygowanie współczesnego negatywnego wyobrażenia o starości jest istotnym zadaniem kulturowym i wychowawczym, spoczywającym na wszystkich pokoleniach. Osobom starszym należy pokazać starość jako kolejny, pozytywny etap życia, który trzeba wykorzystać w sposób twórczy⁶³. Osoby trzeciego wieku winny zatem być przekonane, że są potrzebne społeczeństwu i dlatego nie powinny się ani izolować, ani rezygnować z nawiązywania relacji wspólnotowych.

Właściwe podejście do starości jest zależne od kształtowania odpowiednich postaw wobec nich wśród dzieci i młodzieży. Należy wychowywać ich

⁵⁹ Por. Jan Paweł II, *Środki Przekazu Społecznego a problem ludzi starszych* (1982), dz. cyt., 3.

⁶⁰ Por. Jan Paweł II, *Środki Przekazu Społecznego a problem ludzi starszych* (1982), dz. cyt., 2.

⁶¹ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 1.

⁶² Por. K. Uzar, *Wychowanie w perspektywie starości. Personalistyczne podstawy geragogiki*, Lublin 2011, s. 100–101.

⁶³ Por. M. Duda, *Wartość ludzkiej starości*, [w:] *Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej*, red. J. Stala, Tarnów 2012, s. 134–135.

w duchu solidarności z najstarszymi członkami społeczności. Dla młodych ważną na całe życie lekcją jest niesienie przez nich pomocy ludziom starszym. To doświadczenie w sposób istotny wpływa na ich formację i pozwala im dojrzewać i zdobywać wrażliwość wobec bliźnich⁶⁴.

W perspektywie upływającego czasu każdy z osobna powinien przemyśleć perspektywę swojej starości. Takie jest bowiem nasze życie, że dochodzimy stopniowo do biologicznej dojrzałości, a potem następuje proces starzenia się. Jeśli człowiek nie kontroluje siebie, nie pracuje nad sobą, to szybko zaczynają się w nim również ujawniać przejawy starzenia się psychicznego, takie jak: zgorzknienie, idealizowanie swojej młodości, narzekanie na młodzież, krytykowanie jej, brak wiary w przyszłe pokolenia⁶⁵.

Wychowanie do starości polega na pomaganiu ludziom w nabywaniu takich sprawności, które ułatwią im funkcjonowanie w wieku nieprodukcyjnym. Zaliczają się do nich rozwój zainteresowań, hobby, aktywność społeczna i polityczna, rozszerzanie i rozwijanie nawyków kulturalnych⁶⁶.

Istotną formą aktywności seniorów są różne formy edukacji. Może ona być realizowana w różnych instytucjach – zarówno zorganizowanych (np. szkoły, wyższe uczelnie, kursy), jak i w instytucjach nieformalnych – przez kontakt z prasą, radiem, telewizją czy internetem⁶⁷. Dużą rolę formacyjno-edukacyjną odgrywają także szybko rozwijające się uniwersytety trzeciego wieku. Jest to nowa jakość w obszarze ustawicznego kształcenia się oraz aktywności intelektualnej, psychofizycznej czy turystycznej⁶⁸. Instytucje te pomagają nie tylko zagospodarować czas wolny osobom na emeryturze, ale także często wpływają na ich rozwój duchowy⁶⁹.

⁶⁴ Por. Papiaska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 5.

⁶⁵ Por. Franciszek, *Bronić się przed objawami psychicznej starości*. Homilia z dnia 27.08.2013, www.teologia.pl/franciszek/franciszek_starosc_jak_wino.htm (30.03.2014).

⁶⁶ Por. R. Ilnicka, *Wychowanie do starości*, „Edukacja i Dialog” 4 (2006), s. 12.

⁶⁷ Por. A. Gagat-Matuła, M. Myśliwiec, *Wychowanie do starości*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, Lublin 2011, s. 295.

⁶⁸ Por. R. Ilnicka, *Wychowanie do starości*, dz. cyt., s. 13.

⁶⁹ Por. J. Dziedzic, *Starcie osób starszych. Przeszkody i szanse w poszukiwaniu godnej starości*, [w:] *Odnaleźć wykluczonych. Wsparcie terapeutyczno-duszpasterskie pacjentów szpitala Specjalistycznego im. dr. Józefa Babińskiego w Krakowie*, red. J. Dziedzic, J. Klimek, Kraków 2014, s. 229.

W przygotowywaniu się do starości ważna jest praca nad sobą. Ma ona na celu formowanie siebie i zmierza do ukształtowania samego człowieka, „człowieka, jakim jest każdy z nas”⁷⁰. Należy pamiętać, że „starość kształtuje się wraz z nami i styl naszej starości będzie zależał od tego, jak potrafimy odkryć jej sens i wartość, zarówno na płaszczyźnie czysto ludzkiej, jak i w świecie wiary⁷¹.

Chrześcijanin winien umieścić starość w konkretnym planie Boga, który jest Miłością, i przeżywać ją jako etap na drodze, którą Chrystus prowadzi nas do domu Ojca (por. J 14, 2)⁷². Eschatologiczna pewność związana z nadzieją życia wiecznego oraz wiara w opatrność Bożą pozwalają mu patrzeć z nadzieją na następne pokolenia. Chrześcijanin jest daleki od poglądu, że po jego odejściu ci, którzy pozostaną, już z niczym nie będą sobie w stanie poradzić, a wraz z ich śmiercią wszystko będzie podążać ku upadkowi.

Podejmując ten temat, papież Franciszek zwraca się do seniorów: „Warto prosić o łaskę, abyśmy nie sądzili, że historia kończy się na nas. Myśmy jej nie rozpoczęli i nie zakończymy jej. Historia bez nas będzie się toczyć dalej. Powinniśmy zatem prosić o pokorę, dzięki której będziemy uważali siebie za ogniwo w wielkim łańcuchu historii”. Powinniśmy prosić o to, byśmy mogli być ogniwem dobrym, mądrym, które swoją mądrością i doświadczeniem ubogaca nowe pokolenia⁷³.

W kwestii właściwego podejścia do starości papież daje za przykład świętych Joachima i Anny, rodziców Maryi i dziadków Pana Jezusa. Oni wierzyli w przyszłe pokolenia i przekazali im swą mądrość. Pogodzili się w pokorze z faktem, że nie są ani początkiem, ani końcem historii, lecz jedynie ogniwem w długim łańcuchu dziejów⁷⁴.

⁷⁰ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej dla alumnów, młodzieży zakonnej i służby liturgicznej*, Częstochowa 6.06.1979, 2, www.mateusz.pl/jp99/pp/1979/pp19790606b.htm (2.04.2014).

⁷¹ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 1.

⁷² Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 1.

⁷³ Franciszek, *Bronić się przed objawami psychicznej starości*, dz. cyt.

⁷⁴ Franciszek, *Bronić się przed objawami psychicznej starości*, dz. cyt.

6. Przygotowanie do śmierci

Każdy z nas stale przybliża się do granicy życia i śmierci⁷⁵. Choć można sobie racjonalnie wytłumaczyć aspekt biologiczny śmierci, to jednak nie sposób jej łatwo przyjąć. Śmierć jest bowiem sprzeczna z najgłębszym instynktem ludzkim. Nie można jej też zwyciężyć, bo jest ona silniejsza od człowieka⁷⁶.

W *Gaudium et spes* czytamy: „Tajemnica losu ludzkiego ujawnia się najbardziej w obliczu śmierci. Nie tylko bóleści i postępujący rozkład ciała dręczą człowieka, lecz także, i to jeszcze bardziej, lęk przed unicestwieniem na zawsze”⁷⁷. Jan Paweł II zauważa, że perspektywa śmierci skłania człowieka do zadawania radykalnych pytań o sens samego życia: „co czeka nas za mroczną zasłoną śmierci? Czy stanowi ona ostateczny kres życia, czy też istnieje coś także poza nią?”⁷⁸.

W ujęciu chrześcijańskim koniec ziemskiego życia postrzegany jest jako „przejście” przez most przerzucony między życiem a życiem, między kruchą i nietrwałą radością doczesną a pełnią radości, jaką Bóg przeznaczył swoim wiernym sługom w słowach: „Wejźdź do radości twego pana” (Mt 25, 21)⁷⁹. Bóg jest Bogiem żyjących, który wzywa człowieka indywidualnym imieniem, dlatego nie ginie on w nicości. Życie wieczne nie bierze się z wyizolowanej egzystencji jednostki i z własnej jej mocy, ale z jego odniesienia do Boga⁸⁰.

Człowiek wierzący jest zatem przekonany, że Bóg, który daje życie umarłym (por. Rz 4, 17), przywróci życie także naszym śmiertelnym ciałom (por. Rz 8, 11). Tak jak Chrystus zmartwychwstał i żyje na zawsze, tak również sprawiedliwi po śmierci będą żyć na zawsze z Chrystusem Zmartwychwstałym⁸¹. To zapewnienie wyrażają słowa samego Jezusa: „Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem. Kto we Mnie wierzy, choć-

⁷⁵ Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 14.

⁷⁶ Por. J. Makselon, *Paradoks śmierci – analiza psychologiczna*, „Communio” 3 (2012), s. 27.

⁷⁷ Sobór Watykański II, konst. *Gaudium et spes*, 18.

⁷⁸ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 14.

⁷⁹ Por. *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 16.

⁸⁰ Por. J. Ratzinger, *Śmierć i życie wieczne*, przeł. M. Węclawski, Warszawa 1986, s. 147.

⁸¹ Por. *Katechizm Kościoła katolickiego*, 989.

by i umarł, żyć będzie. Każdy, kto żyje i wierzy we Mnie, nie umrze na wieki” (J 11, 25–26).

Chociaż życie ludzkie jest poddane rygorom czasu, to Chrystus poprzez swoje zmartwychwstanie zwyciężył śmierć i otwiera przed nim perspektywę nieśmiertelności⁸². On sam „stał się człowiekiem pośród ludzi, aby zjednoczyć początek z końcem, to znaczy człowieka z Bogiem”⁸³. To zapewnienie winno być dla ludzi starszych źródłem nadziei. Świadomość, iż życie nie kończy się na ziemi, ale dopiero zaczyna, „rojaśnia tajemnicę śmierci i opromienia swym światłem starość, która nie jest już postrzegana i przeżywana jako bierne oczekiwanie na moment unicestwienia, ale jako zapowiedź rychłego osiągnięcia pełnej dojrzałości”⁸⁴.

Dzięki wierze w zwycięstwo Chrystusa nad śmiercią człowiek, doświadczając swojego przemijania, oczekuje z nadzieją chwili, gdy Bóg „przekształci nasze ciało ponizone na podobne do swego chwalebego ciała, tą potęgą, jaką może on także wszystko, co jest, sobie podporządkować” (Flp 3, 21)⁸⁵.

Człowiek starszy winien żyć w radości wynikającej z tego, że czas się dopełnia i bliska jest nagroda, jaką Chrystus przygotował swemu wiernemu słudze. Wyrażają to słowa św. Pawła: „W dobrych zawodach wystąpiłem, bieg ukończyłem, wiarę ustrzegłem. Na ostatek odłożono dla mnie wieniec sprawiedliwości, który mi w owym dniu odda Pan, sprawiedliwy Sędzia, a nie tylko mnie, ale i wszystkim, którzy umiłowali pojawienie się Jego” (2 Tm 4, 7–8)⁸⁶.

Nadzieja życia wiecznego sprawia, że Jezus czyni swoich wiernych zawsze nowymi. „Chociażby byli w podeszłym wieku, «odzyskują siły, otrzymują skrzydła jak orły; biegną bez zmęczenia, bez znużenia idą» (1z 40, 31). Chrystus jako «odwieczna Dobra Nowina» (Ap 14, 6) jest zawsze dla osób starszych źródłem nowości”⁸⁷.

Perspektywa eschatologiczna powinna w sposób istotny wpływać na przeżywaną starość, ponieważ tylko w świetle wiary i wzmocnieni nadziei-

⁸² Por. C. Zuccaro, *Teologia śmierci*, przekł. K. Stopa, Kraków 2004, s. 141–144.

⁸³ Św. Ireneusz, *Adversus haereses*, IV, 20, 4.

⁸⁴ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 16.

⁸⁵ Por. Jan Paweł II, *Nadzieja nadaje nowy sens*, dz. cyt., 9.

⁸⁶ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, dz. cyt., 9.

⁸⁷ Por. Franciszek, adhort. apost. *Evangelii Gaudium*, 11.

ją (por Rz 5, 5) potrafimy ją przeżyć jako dar i zadanie na sposób prawdziwie chrześcijański. Trzeba więc umieścić starość w konkretnym planie Boga, który jest Miłością, i przeżywać ją jako etap na drodze, którą Chrystus prowadzi nas do wieczności (por. J 14, 2)⁸⁸.

Zakończenie

Niebezpieczeństwo podziału między pokoleniami sprawia, że należy dziś zabiegać o nowy sposób myślenia o starości⁸⁹. Korygowanie negatywnych postaw wobec ludzi w podeszłym wieku jest zadaniem kulturowym i wychowawczym, które spoczywa na wszystkich pokoleniach. Odpowiedzialność za seniorów opiera się na wskazaniu im sensu starości. Ważne jest również to, aby potrafili oni docenić ukryte w niej walory i odrzucili pokusę buntu, izolowania się od ludzi, rezygnacji czy poczucia nieprzydatności i beznadziei⁹⁰.

Prezentowany artykuł był próbą spojrzenia na współczesny problem starzenia się społeczeństwa, które domaga się nowych wyzwań wobec narastającej liczby seniorów. Nie można zgodzić się na wykluczenie tej grupy społecznej, lecz należy odnaleźć sposób na ich konkretne zaangażowanie w życiu wspólnotowym. Istotnym zadaniem jest także zorganizowanie dla nich pomocy, aby w ten sposób respektować godność osoby ludzkiej, przysługująca każdemu człowiekowi. Nie bez znaczenia jest również dostrzeżenie wymiaru transcendentnego, gdyż dla wierzącego seniora spojrzenie na śmierć związane jest z Jezusowym zapewnieniem o życiu wiecznym.

⁸⁸ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 1.

⁸⁹ Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 3.

⁹⁰ Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, dz. cyt., 1.

Summary

The Church and the elderly. A theological-pastoral view

The danger of a generation gap growing bigger makes us pay more careful attention to the old age. Correction of the negative attitudes is both a cultural and pedagogical challenge for all generations. A responsibility for the senior is mainly based on showing them the value of their old age. It is also vital to enable the old to appreciate the hidden advantages and help them resist the temptation of isolating from the other people and also to help them get rid of the sense of being useless and helpless.

The presented article was an attempt to review the contemporary problem of the growing number of elderly people in our society. The problem breeds new challenges. We shall not let the group be excluded from the society but we need to find the way to really engage them in the community life. A significant task is also organizing help and respect the dignity which every human being deserves in this way. A transcendental dimension is also worth noticing as for the senior who is also a believer the approach to death is connected with Jesus' promise of the eternal life.

Keywords: elderly people, pastoral care, Church and the aging

Kościół wobec starości. Perspektywa pastoralnoteologiczna

Niebezpieczeństwo podziału między pokoleniami sprawia, że należy dziś zabiegać o nowy sposób myślenia o starości. Korygowanie negatywnych postaw wobec ludzi w podeszłym wieku jest zadaniem kulturowym i wychowawczym, które spoczywa na wszystkich pokoleniach. Odpowiedzialność za seniorów opiera się na wskazaniu im sensu starości. Ważne jest również, aby potrafili oni docenić ukryte w niej walory i odrzucić pokusę izolowania się od ludzi oraz przewyciężyli rezygnację i poczucie nieprzydatności i beznadziei.

Prezentowany artykuł był próbą spojrzenia na współczesny problem starzenia się społeczeństwa, które domaga się nowych wyzwań wobec narastającej liczby ludzi w podeszłym wieku. Nie można ulec pokusie wykluczenia tej grupy społecznej, lecz należy odnaleźć sposób na ich konkretne zaangażowanie w życiu wspólnotowym. Istotnym zadaniem jest także zorganizowanie dla nich pomocy, aby w ten sposób respektować godność osoby ludzkiej, przysługująca każdemu człowiekowi. Nie bez znaczenia jest również dostrzeżenie wymiaru transcendentnego, gdyż dla wierzącego seniora spojrzenie na śmierć związane jest z zapewnieniem Jezusa o życiu wiecznym.

Słowa kluczowe: ludzie starsi, opieka duszpasterska, Kościół i starsi

Bibliografia

Katechizm Kościoła katolickiego, Poznań 1994.

Benedykt XVI, *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*. Przemówienie do uczestników XVIII Zgromadzenia Plenarnego Papieskiej Rady ds. Rodziny (5.04.2008), www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/dziadkowie_05042008.html (10.03.2014).

Franciszek, *Papież do duchownych: nie kierujcie się jedynie skutecznością*, Rio de Janeiro (27.07.2013), www.deon.pl/religia/serwis-papieski/dokumenty/homilie-papiez-franciszek/art,20,papiez-do-duchownych-nie-kierujcie-sie-jedynie-skuteczno-scia.html (20.03.2014).

Franciszek, *Przemówienie na audiencji ogólnej* (6.06.2013).

Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*. Do uczestników konferencji zorganizowanej przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 31.10.1998.

Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Siostr – ludzi w podeszłym wieku*, Watykan 1.10.1999.

Jan Paweł II, Orędzie na XVI Światowy Dzień Środków Masowego Przekazu Środki Przekazu Społecznego a problem ludzi starszych (1982), Watykan 10.05.1982.

Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*. List papieski do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności, Watykan 3.04.2002, www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/ludzie_starsi_03042002.html [10.03.2014].

Jan Paweł II, *Towarzyszyć choremu aż do końca*. Przemówienie do uczestników konferencji Papieskiej Rady ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 12.11. 2004.

Jan Paweł II, *Nadzieja nadaje nowy sens*, Orędzie na VI Światowy Dzień Chorego 11.02.1998.

Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*.

Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*. Do uczestników konferencji zorganizowanej przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 31.10.1998.

Jan Paweł II, Homilia w czasie Mszy św. odprawionej dla alumnów, młodzieży zakonnej i służby liturgicznej, Częstochowa 6.06.1979, www.mateusz.pl/jp99/pp/1979/pp19790606b.htm [2.04.2014].

Jan Paweł II, *Nadzieja nadaje nowy sens*, Orędzie na VI Światowy Dzień Chorego 11 lutego 1998 r., 9.

Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, Watykan 1.10.1998.

Chechelski D., *Kościół katolicki wobec problematyki starości*, [w:] *Aktywizacja, rozwój, integracja – ku niezależnej starości*, red. Z. Szarota, Kraków 2011, s. 11–22.

Duda M., *Wartość ludzkiej starości*, [w:] *Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej*, red. J. Stala, Tarnów 2012, s. 129–139.

Dziedzic J., *Das Altar – Ein Problem oder eine Chance? Versuch einer multiperspektivischen pastoralen Reflexion*, „*Analecta Cracoviensia*” 43 (2011), s. 26–28.

Dziedzic J., *Spór o eutanazję*, Kraków 2005.

Dziedzic J., *Wsparcie osób starszych. Przeszkody i szanse w poszukiwaniu godnej starości*, [w:] *Odnaleźć wykluczonych. Wsparcie terapeutyczno-duszpasterskie pacjentów szpitala Specjalistycznego im. dr. Józefa Babińskiego w Krakowie*, red. J. Dziedzic, J. Klimek, Kraków 2014, s. 213–230.

Grotowska S., *Seniorzy w przestrzeni publicznej. Kapitał społeczny uczestników wspólnot, ruchów i stowarzyszeń katolickich*, Kraków 2011.

Gagat-Matuła A., Myśliwiec M., *Wychowanie do starości*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, Lublin 2011, s. 291–315.

Ilnicka R., *Wychowanie do starości*, „Edukacja i Dialog” 4 (2006), s. 69–72.

Pikuła N., *Etos i starość w kontekście społecznym. Gerontologia dla pracowników socjalnych*, Kraków 2011, s. 100–109.

Ratzinger J., *Śmierć i życie wieczne*, przeł. M. Węclawski, Warszawa 1986.

Szostek A. MIC, *Godność człowieka i szacunek do życia w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, Lublin 2011, s. 23–32.

Uzar K., *Wychowanie w perspektywie starości. Personalistyczne podstawy geragogiki*, Lublin 2011, s. 100–101.

Ziębińska B., *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010.

Zuccaro C., *Teologia śmierci*, przekł. K. Stopa, Kraków 2004.